

Томаржевська І.В., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
НПУ ім.М.П.Драгоманова, (м.Київ)

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ СПЕЦІАЛІСТА СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ

В статті розглянуто поняття «професійна деформація особистості», «професійна компетентність спеціаліста», «професійна культура». Проблема професійної деформації розглянута в психологічному аспекті, досліджено шляхи та умови подолання професійної деформації особистості спеціаліста соціономічної сфери.

Ключові слова: професійна діяльність, соціономічний профіль, професійна деформація, професійна компетентність, професійна культура.

В статье рассмотрены понятия «профессиональная деформация личности», «профессиональная компетентность специалиста», «профессиональная культура». Проблема профессиональной деформации рассмотрена в психологическом аспекте, исследованы пути и условия преодоления профессиональной деформации личности специалиста социономической сферы.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, социономический профиль, профессиональная деформация, профессиональная компетентность, профессиональная культура.

Inna V. Tomarjevska. candidate of psychological sciences, associate Professor of the chair of practical psychology of the National Pedagogical Dragomanov University, (Kyiv). The article deals with the concept of "professional deformation of the individual", "professional competence specialist", "professional culture". Sotsionomichni profession provide permanent employment to people and direct communication in the profession. It is not surprising that the members of these professions are put forward higher requirements, because the work is the object of other people. The problem of professional deformation considered in psychological terms, conditions and research by addressing occupational strain sotsionomichnoyi individual specialist areas. The urgency of the problem, the lack of theoretical study and practical development and led to the need to identify ways to overcome professional deformation professionals sotsionomichnoyi area. In this regard, the aim of this paper is a theoretical and methodological analysis of the problem in terms of personal development training sotsionomichnoho profile. Therefore, require special attention and special features of the process of development of personality in the conditions of professional. There is a need to raise awareness and proper specialists to deal with the problem of forming ability of professional deformation manifestations of personality and skills warnings professional destruction, determining the conditions addressing occupational strain.

Keywords: professional activity, socionomic profile, professional deformation, professional competence, professional culture .

Постановка проблеми в загальному вигляді. На сучасному етапі розвитку суспільства доросла людина значну частину свого життя присвячує професійній діяльності. Соціономічні професії (типу «людина-людина») передбачають постійну роботу з людьми та безпосереднє спілкування в процесі професійної діяльності. Тому не дивно, що до представників цих професій висувуються підвищені вимоги, оскільки об'єктом праці є інші люди [1]. Однак сучасне суспільство вимагає від такого фахівця не тільки великого обсягу професійних знань, а й ряду якостей зрілої особистості: готовність до зміни і розвитку, до прийняття самостійних рішень, до співвіднесення своїх життєвих сенсів зі смислами суспільства та загальнолюдськими цінностями [2].

Професійна діяльність представників „допомагаючих професій” спрямована перш за все на людей, які потрапили в життєво складні обставини або мають значні труднощі в зв'язку з хворобою, інвалідністю, втратою роботи, з вихованням дітей або через наслідки психотравмуючих ситуацій і т. ін. При цьому, одним з найважливіших принципів цієї роботи є не тільки надання різних видів допомоги (як-то психологічна, соціально-економічна, соціально-правова та ін.), але і мобілізація внутрішніх ресурсів людини для вирішення власних проблем.

Незалежно від того, наскільки різною є праця спеціаліста соціономічної сфери, професії даного типу відносяться до професій з великою моральною відповідальністю за здоров'я та життя окремих людей, груп населення та суспільства в цілому.

В процесі складної соціальної взаємодії з клієнтом, спеціаліст часто потрапляє в стресові ситуації, знаходиться під впливом різних морально-психологічних чинників, що можуть негативно впливати на здоров'я фахівця та можуть призводити до зниження працездатності людини, втраті ціннісних орієнтацій тощо.

Наслідком професіоналізації особистості може виступати не лише досягнення нею професійної ідентичності, здобуття професійної компетентності та формування професійної готовності до виконання фахової діяльності, але й професійна деформація особистості. Остання є явищем протилежним професійному саморозкриттю, яке полягає в досягненні професійної ідентичності шляхом відчуження від своєї Самості та характеризується рольовою ригідністю, що змушує індивіда продовжувати здійснюватись як професіонал у позапрофесійному просторі.

В зв'язку з цим, спеціаліст може відчувати емоційне виснаження, ворожість по відношенню до клієнтів, підвищення агресивності, почуття провини та інше. Все це може призвести до десоціалізації та депрофесіоналізації особистості і, зрештою, до професійних деформацій.

Актуальність зазначеної проблеми, недостатнє її теоретичне вивчення і практична розробка й обумовили необхідність визначення шляхів подолання професійної деформації фахівців соціономічної сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під поняттям «професійна деформація» різні вчені розуміють:

- викривлення конфігурації особистісного профілю за рахунок згасання позитивних установок та посилення негативного відношення до себе та інших людей (Маркова А.К.);
- прояви в особистості під впливом деяких особливостей професійної діяльності таких психологічних змін, які починають негативно впливати на здійснення діяльності, на психічну структуру самої особистості. (Новікова Б.Д.);
- боротьба або конфлікт між суб'єктом і особистістю як компонентами єдиної структури індивідуальності людини (Безсонов С.П.);
- різке загострення якостей особистості працівника, перенесення назовні професійних стереотипів поведінки, мислення, спілкування, що призводять до ускладнень у взаємодії людини з іншими людьми та роблять його поведінку такою, що не відповідає обставинам (Нікіфоров Г.С.);
- результат появи та розвитку жорстких професійних стереотипів, перенесення професійної ролі у сферу позаслужбових стосунків або впливу специфіки службової діяльності (В.С.Медведев, С.Є.Пиняєва).

Термінологічний аналіз поняття «професійна деформація» призвів нас до висновку, що одночасно з даним терміном в багатьох працях вітчизняних та закордонних науковців використовуються в близькому значенні такі поняття як «професійна деструкція» та «професійна деградація».

Так, на думку С.В.Ковальчишеної, професійна деформація є провісником професійної деструкції, її нижчим щаблем. За визначенням В.Д.Тогобицької, професійна деструкція є порушенням вже засвоєних способів діяльності, руйнування сформованих професійних технологій, професії або спеціальності.

Однак, етимологічні терміни «деструкція» та «деградація» мають однозначно негативне забарвлення та не відображають всю сутність змін, що відбуваються в структурі діяльності особистості. Саме тому термін «професійна деформація» є таким, що може застосовуватись стосовно і фізичної і психічної організації людини, що змінюються під впливом професії.

Професійна деформація особистості відбувається під впливом змісту та своєрідності умов, за яких здійснюється діяльність.

Механізм виникнення професійної деформації має досить складну динаміку. Спочатку несприятливі умови праці викликають негативні зміни в професійній діяльності, в поведінці. Потім, у міру повторення важких ситуацій ці негативні зміни можуть накопичуватися і в особистості, призводячи до її розбудови, що далі проявляється в повсякденній поведінці та спілкуванні.

Встановлено також, що спочатку виникають тимчасові негативні психічні стани та установки, потім починають зникати позитивні якості. Пізніше на місці позитивних властивостей виникають негативні психічні якості, що змінюють особистісний профіль працівника [3, с. 45].

Професійна деформація може мати досить складну динаміку проявів у трудовій діяльності людини і зачіпати різні сторони психіки: мотиваційну, когнітивну, сферу особистісних якостей. Її результатом можуть бути специфічні установки і уявлення, виникнення певних рис особистості [4, с. 69].

Традиційно виділяють також різні форми й види професійної деформації особистості. На думку І. Хоржевської, професійна деформація може мати епізодичний або стійкий, поверховий або глобальний, позитивний або негативний характер [11].

Стосовно форм професійної деформації існують неоднозначні позиції, що може бути пов'язане з відсутністю їх чіткої критеріальної класифікації. Однією з форм професійної деформації є професійна індиферентність, або професійна байдужість, яка проявляється, на думку Е. Ф. Зеєра, в емоційній сухості, ігноруванні індивідуальності інших [6].

Особливого значення мають ідеї науковця С. П. Безносова стосовно професійної деформації особистості. На думку вченого – це така зміна особистості (її стереотипів сприймання, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування й поведінки), що настає внаслідок виконання професійної діяльності [1; 2].

Професійна деформація особистості завжди стосується певного ступеня відчуження від попередньої репрезентації своєї Самості, тобто пов'язана зі змінням себе заради успішного виконання професійної діяльності. Саме цим професійна деформація змістово відрізняється від професійного саморозкриття, яке, як уже зазначалось, полягає в максимальному здійсненні себе, своєї неповторності, індивідуальності – Самості – у діяльності, яка є покликанням, місією життя.

Професійна деформація особистості є результатом спрямованості останньої відповідати власному образу професіонала, тобто бути професійно ідентичною. В такому разі ті зміни, яких зазнає структура особистості, з одного боку, допомагають їй здійснюватись як професіонал (нехай і фантазматично, на рівні уявної відповідності власному образу професіонала), проте з іншого – розповсюджуються на всі сфери її життя.

Причинами розвитку професійної індиферентності на думку Н. М. Кальки є узагальнення особистого негативного досвіду взаємодії та тривала емоційна втома [7].

Ж. П. Вірна до професійних деформацій зараховує такі її форми як подвійні етичні стандарти, професійний маргіналізм та професійне вигорання [4]. Сенситивним періодом для виникнення професійної деформації особистості традиційно вважають час переживання нею професійної кризи. В контексті зазначеного професійна деформація є своєрідним способом розв'язання цієї кризи, відновлення втраченої професійної ідентичності. Професійна деформація особистості може мати ситуативний або постійний характер та протікати в індивідуальній чи груповій формі.

У професійно-моральній сфері деформація виявляється у втраті уявлення про громадянське і моральному сенсі професійної діяльності, підміні її норм у поведінці спотвореними вузькокорпоративними нормами, а в кінцевому результаті - у порушенні законності. У професійно-інтелектуальній сфері деформація проявляється в шаблонності мислення, поступової втрати її широти,

глибини, критичності, у перебільшенні значущості власного професійного думки і досвіду, а іноді - їх абсолютизації.

У сфері емоційно-вольової деформація проявляється в розбалансованості і огрубіння емоційно-вольової сфери, появі тривалих депресивних станів, «накопиченні втоми», зростанні внутрішньої і зовнішньої конфліктності, агресивності, ослабленні вольових якостей, втрати здатності до самоконтролю та саморегуляції.

Прояви деформації в сфері професійних дій - це, як правило, прагнення до формалізму, підміні ділового підходу псевдодіяльності, гіпертрофована увага до зовнішньої атрибутики її, правовий нігілізм, довільне тлумачення закону, свехмерно підозрілість, «обвинувальний ухил », стереотип закритості (« надтаємності »), прагнення до силових методів вирішення завдань.

Розвиток професійної деформації може привести, як мінімум, до професійної непридатності (професійному знесиллю) співробітника, а найгірше - зробити його небезпечним для професійної діяльності. Причини професійної деформації лежать як в самій правоохоронній діяльності, її умовах, так і в особливостях особистості конкретного співробітника. Тому прояви професійної деформації необхідно завжди розглядати в контексті всієї його особистості, бо в ній можуть бути знайдені багато індивідуальні причини її й «точки опори» для профілактики та подолання.

Крайньою формою професійної деформації вважають професійну деградацію особистістю, пов'язану зі спекуляцією посадовими повноваженнями, девіантною поведінкою, які можуть переноситись і в позаслужбовий простір [3].

Отже, існує необхідність у тому, щоб привернути увагу суспільства та власне спеціалістів до проблеми формування здатності долати прояви професійної деформації особистості, вмінь та навичок попередження професійних деструкцій, тобто визначенні умов подолання професійної деформації.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Однією з таких умов є професійна особистісна компетентність спеціаліста, що дозволить подолати негативні прояви професійної діяльності. Професійну компетентність спеціаліста соціономічного профілю можна визначити як інтегративну особистісно-діяльнісну характеристику, котра є поєднанням знань, умінь та сформованої професійної позиції, що дозволяє самостійно та якісно виконувати завдання професійної діяльності, залежить від професійної спрямованості особистості [10].

Компетентність – це не тільки наявність знань та досвіду, але й уміння застосовувати їх при виконанні своїх функцій, що є обов'язковою умовою оптимізації професійної діяльності. На думку І.Б. Міщенко, що найчастіше в структурі компетентності виділяють: операційно-технічну сферу (знання, навички, уміння, професійно значущі якості); мотиваційну сферу (спрямованість, інтерес, мотиви, потреби); практично-діяльнісну сферу (засоби виконання діяльності, результативні показники діяльності).

Наповнення змістом структурних компонентів відбувається варіативно, залежно від професії або виду діяльності. Дослідниця зазначає, що, крім названих структурних компонентів у деяких дослідженнях виділяють рефлексивну сферу (аналіз та оцінка відповідності здобутого результату поставленим цілям) [9, с.:7-8]

Розглядаючи компетенцію, А.К.Маркова особливий зміст вкладає в різні види професійної компетенції. Співвідношення професіоналізму з різними аспектами зрілості спеціаліста надало можливість вченому виділити чотири види професійної компетентності: спеціальну, соціальну, особистісну та індивідуальну [8].

На думку вченої, соціальна компетентність – це володіння власне професійною діяльністю на достатньо високому рівні, здатність проектувати свій подальший професійний розвиток. Дану компетенцію складають, перш за все, професійні компетенції, що сприяють ефективному здійсненню професійної діяльності спеціаліста. Соціальна компетентність передбачає володіння сумісною професійною діяльністю, співробітництвом, а також прийнятим у даній професійній спільноті прийомами професійного спілкування; соціальна відповідальність за результати своєї професійної праці.

Індивідуальна компетентність проявляється в оволодінні прийомами самореалізації та розвитку індивідуальності в рамках професії, включає в себе готовність до професійного росту, готовність до індивідуального самозбереження, вміння раціонально організувати свою працю.

При цьому професійна освіта орієнтована перш за все на особистість спеціаліста, оскільки успішність оволодіння професією знаходиться в прямій залежності від ступеня співвідношення індивідуальних якостей та вимог до професії. Саме це є актуальним для професій соціономічної сфери.

Особистісна компетентність спеціаліста включає сукупність професійно значущих особистісних якостей. Професійна особистісна компетентність – це володіння прийомами особистісного самовираження та саморозвитку засобами протистояння проявам професійної деформації особистості.

Особистісна компетентність має велике значення в поведінці людини. Вона дозволяє оптимізувати емоційний стан, відносини з соціумом. Саме високий рівень особистісної компетентності в структурі професійної компетентності спеціалістів соціономічного профілю є гарантом їх успішної адаптації до динамічних змін умов середовища, складає основу життєдіяльності, забезпечує перспективність ефективної соціально-професійної реалізації.

Таким чином, формування компетентності, що здатна здійснювати контроль над професійним стресом, приймати адекватні рішення в складних ситуаціях, підтримувати стан рівноваги між зовнішніми вимогами та внутрішніми ресурсами буде сприяти корекції та профілактиці професійної деформації особистості спеціаліста соціономічного профілю та забезпечуватиме професійну ефективність, особистісний комфорт та соціальну затребуваність.

Однією з причин професійної деформації, на думку дослідників даної проблеми, є несформованість загальної та професійної культури.

В якості особистісних причин професійної дезадаптації називають рівень освіти, рівень та характер мотивації праці, ціннісні орієнтації та установки, особистісні реакції на стрес, характерологічні властивості, рівень емпатійних здатностей, стиль взаємовідносин в колективі, рівень розвитку інтелекта, психофізіологічні властивості тощо [1]. Отже, характер та динаміка деформації залежить від індивідуальних особливостей людини.

Через те, що всі згадані вище особистісні характеристики індивіда включені в компоненти його психологічної культури, можемо зробити висновок, що однією з причин професійної деформації є не сформованість психологічної культури спеціаліста. Тобто, однією з умов подолання професійної деформації спеціаліста є відповідний рівень психологічної культури.

Стосовно професійної діяльності психологічна культура визначається не тільки як знання професійно важливих якостей, але й прийняття себе в професії, ототождження себе зі своєю професійною діяльністю, позитивна орієнтація на міжособистісне спілкування, творчість та інше.

Спираючись на теоретичні розробки дослідників, довідникові джерела з культурології, можна визначити професійну культуру як невід'ємну частину загальної культури особистості, складне структурне утворення, що базується на свідомому засвоєнні, безперервному розвитку та використанні цілісної системи спеціальних професійних знань, умінь та навичок, цінностей, професійно важливих якостей для вискоєфективної професійної діяльності в ситуаціях, що потребують мобілізації глибоких особистісних ресурсів фахівця з соціальної роботи.

Для формування професійної культури першочергове значення має мотивація саморозвитку та особистісного зростання майбутнього соціального працівника. Як зазначає А.О. Деркач, «особистість має оволодіти здатністю до проектування саморозвитку і до організації в межах своєї професійної діяльності умов для самореалізації» [5, с. 575].

Підвищення рівня професійної культури розглядається як результат удосконалення творчого й особистісного потенціалу фахівця. Таким чином, професійна культура у загальному тлумаченні – це сукупність спеціальних теоретичних знань, практичних умінь та навичок, пов'язаних з конкретним видом праці, а також професійно-етичних якостей, що відповідають вимогам до представника професії.

У контексті теми дослідження професійну культуру слід розглядати як інтегральну якість особистості соціального працівника, що є передумовою його ефективної професійної діяльності та метою професійного самовдосконалення.

В сучасних умовах спеціалісти, котрі ефективно здійснюють професійну діяльність, мають своєчасно реагувати на нові соціальні очікування, бути мобільними, здатними до творчого

зростання та професійного самовдосконалення, до постійного оновлення власних особистісних ресурсів, стресостійкими, здатними долати негативні емоції та стани тощо. Саме тому необхідними елементами якості підготовки спеціалістів соціономічного профілю до професійної діяльності є розробка та реалізація програм формування психологічної культури.

Професійна культура фахівця соціономічного профілю має формуватися завдяки цілеспрямованим впливам на його особистість у ще у сфері освіти через розкриття можливостей студента, формування його мотивів та професійно значущих якостей. Головним завданням ВНЗ при цьому є створення організаційних та психолого-педагогічних умов для розвитку творчої особистості, суб'єкта власного життя, здатного на самостійне вироблення позитивних ідей, гуманне ставлення до людей.

Оцінка, прогнозування та розвиток психологічної культури як чиннику попередження професійної деформації є пріоритетним завданням забезпечення діяльності представників соціономічних професій.

Інтегруючи проаналізовані нами теоретико-емпіричні дослідження проблеми професійної деформації фахівців соціономічної сфери, можемо зробити такі **висновки**:

- 1) спеціалістам, котрі займаються соціономічною професійною діяльністю властива рання професійна деформація, тому попередження розвитку професійної деформації особистості професіонала варто визначити одним із завдань фахової підготовки;
- 2) шляхами подолання професійної деформації є формування у спеціаліста професійної компетентності та високого рівня професійної культури, забезпечення його професійного саморозкриття

Література:

1. Безсонов С.П. Профессиональная деформация личности. – СПб.: Речь, 2004. – 272 с.
2. Безносков, С. П., Иваницкий, А. Т., Кикоть, В. Я. Профессиональная подготовка и ее влияние на личность (проблемы профдеформации): Учеб. пособие. СПб.: ВВКУ ВВ МВД РФ, 1996. –230 с.
3. Боднарчук О. Г. Професійна деформація персоналу як передумова виникнення корупції в Державній кримінально-виконавчій службі України [Електронний ресурс] / О. Г. Боднарчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – № 2 (6). – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Choasp/2012_2/12bohvsu.pdf
4. Вірна Ж. П. Неврогенез професійних деструкцій особистості / Ж. П. Вірна // Психологічні перспективи. – 2012. – Вип. 19. – С. 84-90.
5. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала. – М.: Издательство Московского психолого-социального института. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. – 752 с.
6. Зеер Э. Ф. Психология профессиональных деструкций : учеб. пос. / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк. – М.: Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2005. – 240 с.
7. Калька Н. М. Психологічні особливості професійної індиферентності в контексті професійних деструкцій особистості / Н. М. Калька // Психолого-педагогічні виклики сучасності: шляхи розв'язання та новітні перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 16-17 грудня 2011). – Львів : Львівська педагогічна спільнота, 2011. – С. 28-29.
8. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 306 с.
9. Міщенко І.Б. Дидактичні умови формування психолого-педагогічної компетентності майбутніх викладачів економіки у процесі професійної підготовки: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Київ, 2004. – 20 с.

10. Симен-Сиверская О.В. Формирование педагогической компетентности специалиста социальной работы в процессе профессиональной подготовки в вузе. Дис. ...канд.пед.наук. – Ставрополь, 2003.- С.56.
11. Хоржевська І. М. Професійне становлення спеціаліста та профдеформація / І. М. Хоржевська // Максименко С. Д. Реалізація нужди у підлітковому віці : збірник наукових праць. Психологічні науки. – Т. 2, Вип. 4. – С. 254–257.